



**NAJBOLEJ PRAKSE PODRSKE
DECI ZRTVAMA NASILJA
U DIGITALNOM OKRUZENJU**



Save the Children

Najbolje prakse podrške deci žrtvama nasilja u digitalnom okruženju

Ovaj dokument koji ima za cilj mapiranje najboljih praksi za podršku deci žrtvama nasilja u digitalnom okruženju, urađen je za potrebe projekta Prevenir i rad na sprečavanju seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja dece u digitalnom okruženju u Republici Srbiji

enter





Impressum

Save the Children veruje da svako dete zaslužuje budućnost. U zemljama severozapadnog Balkana radimo svaki dan kako bismo osigurali da deca imaju zdravo detinjstvo, priliku da uče i budu zaštićena od nasilja. Dajemo sve od sebe za decu – svaki dan i u vreme kriza – menjajući njihove živote i budućnost koja je pred nama.

© Save the Children 2019

Izdavač: Save the Children in North West Balkans

Autorka: Ana Mirković

Vođa projekta: Vasilije Ljubinković

Grafički dizajn: Komitet, Sarajevo

Štampa:

Tiraž: 100

Ova publikacija je urađena u okviru projekta „Prevenција i borba protiv seksualne eksploatacije i zlostavljanja dece u Srbiji i BiH“.

Zajedno možemo učiniti više.
Recite nam šta mislite o našem radu:
RECI-NAM@savethechildren.org



Sadržaj

Uvod	5
Definisanje ključnih pojmova	7
Cilj dokumenta.....	9
Struktura dokumenta	10
Teorijski okvir nasilja nad decom.....	11
Tradicionalno nasilje.....	11
Digitalno nasilje	12
Digitalno i tradicionalno nasilje - sličnosti i razlike	14
Metodologija.....	15
Upitnik i intervju	15
Podrška žrtvama nasilja u digitalnom okruženju	16
Prepoznavanje nasilja.....	17
Koje veštine treba razviti kod dece da bi prepoznali digitalno nasilje?	18
Kako odrasli da prepoznaju da je dete žrtva nasilja u digitalnom okruženju?.....	19
Sprečavanje daljeg nasilja.....	21
Prijavljivanje digitalnog nasilja	22
Podrška detetu žrtvi tokom procesuiranja krivičnog dela od strane policije, tužilaštva ili sudova	24
Otklanjanje posledica digitalnog nasilja nad decom	26
Izgradnja odnosa poverenja sa zlostavljanim detetom.....	28
Zaključak	30
Preporuke	31
PRILOG I	33
Literatura	35





Uvod

Život i aktivnosti dece u savremenom dobu, u značajnom delu se odvijaju u digitalnom okruženju, najčešće u provođenju vremena na internetu. Kontinuiran razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija, kao i potpuna dostupnost interneta mladima, omogućili su nove vidove učenja, zabave, komuniciranja, ali i nove vrste rizika i nasilja. Stoga su poslednjih godina, pogotovu na međunarodnom planu, pokrenute brojne inicijative kojima se regulišu prava dece i mladih u digitalnom svetu sa ciljem da se detetu koje je žrtva nasilja pruži adekvatna podrška (Kuzmanović, Lajović, Grujić i Medenica, 2016). Iako postoji opšta saglasnost da korišćenje interneta može da ima pozitivan uticaj na celokupni razvoj mladih, omogućavajući im sticanje digitalnih veština neophodnih za život u 21. veku, činjenica je da mladima nedostaju veštine konstruktivnog korišćenja interneta i zaštite od potencijalnih rizika i nasilja na internetu.

Danas imamo situaciju da svi koristimo digitalne tehnologije, veliki broj ljudi je povezan na internet, a kakve su im veštine digitalne komunikacije i na kom su nivou digitalne pismenosti, još uvek nije obuhvaćeno istraživanjem. Istraživanje koje je 2018. godine sproveo UNICEF u saradnji sa Ministarstvom prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, u okviru projekta “Bezbedan internet za celu porodicu”, pokazuje da deca u sve ranijem uzrastu počinju da koriste internet, a roditelji nemaju dovoljno znanja i veština da ih zaštite od mogućih zloupotreba. Živimo u vremenu kada se većina dece sreće sa digitalnim uređajima na uzrastu od četiri godine, a svako četvrto dete u predškolskom uzrastu i više od polovine dece u školskom uzrastu već poseduje makar jedan digitalni uređaj. Oko 70 odsto dece telefon koristi samostalno, 24 odsto uz nečiju pomoć, dok samo 6 odsto dece ne koristi ovaj uređaj.

Na suprot deci koja se brzo i lako prilagođavaju promenama koje su posledica digitalne revolucije koja se dešava svuda u svetu, roditelji se sporo i teško adaptiraju na novonastale situacije. Pokušaj da ograniče detetu vreme provedeno na internetu izazvao je sukob sa decom kod dve trećine roditelja, a čak trećina ispitanih roditelja nije dovoljno upoznata sa digitalnim uređajima, kako bi umeli da blokiraju sadržaje koji se promotivno nude tokom korišćenja interneta ili spreče svoju decu da ostavljaju “aktivne digitalne tragove na internetu”¹. Dve trećine učitelja (68 odsto) retko pomaže učenicima pri korišćenju interneta, a više od polovine skoro nikada ne podučava decu kako da reaguju ukoliko ih uznemiri neki sadržaj na internetu ili dožive digitalno nasilje, pokazuju nam rezultati navedenog UNICEF istraživanja.

¹ **Digitalni otisak** (digital footprint) predstavlja tragove koje ostavljamo za sobom prilikom korišćenja interneta. Postoji **aktivni digitalni otisak** (koji svesno stvaramo) i **pasivni digitalni otisak** (koji je stvaran bez našeg znanja). Aktivni digitalni otisak predstavlja skup svih naših objava, klikova, lajkova, snimljenih stranica i fotografija, video snimaka ili naših ličnih podataka koje smo svojevremeno postavili na internet. www.wikipedia.com



Nikčević-Milković (2014) navodi podatke istraživanja da u SAD 70 odsto dece pre polaska u školu koristi računar, a 84 odsto dece ima mobilni telefon. Od 75 do 80 odsto dece u SAD uzrasta od 10 do 14 godina, bilo je izloženo zlostavljanju putem digitalnih kanala komunikacije, a 12 odsto dece od 10 do 17 godina bilo je agresivno prema drugoj deci. U Hrvatskoj 96 odsto učenika ima vlastiti mobilni telefon. Računar je prisutan u većini hrvatskih domova (95 odsto), a pristup internetu kod kuće ima 85 odsto učenika. Skoro polovina ispitanе dece gotovo svakodnevno pristupa internetu.

Međunarodno istraživanje Global Kids Online koje je sprovedeno 2015. godine, a koje u celom svetu organizuje UNICEF istraživačka kancelarija – Innocenti, fokusirano je na mogućnosti i prava dece i mladih (uzrasta od 9 do 17 godina) na internetu, kao i rizicima digitalne komunikacije. U istraživanju koje je uključilo učenike i učenice, kao i njihove roditelje, dobijeni su sledeći rezultati koji nam ukazuju na rasprostranjenost korišćenja digitalnih kanala komunikacije i opasnosti koje iz toga proističu:

- Mobilni telefon ima 94 odsto osnovaca i 99 odsto srednjoškolaca.
- Pristup internetu ima 89 odsto osnovaca i 92 odsto srednjoškolaca.
- Ukupno 62 odsto osnovaca i 84 odsto srednjoškolaca izložilo je sebe nekom od rizika na internetu.
- Digitalno nasilje doživelo je 37 odsto osnovaca i 66 odsto srednjoškolaca.
- Ukupno 22 odsto osnovaca i 30 odsto srednjoškolaca videlo je ili čulo da njihovi vršnjaci trpe digitalno nasilje.

Navedeno istraživanje nam, takođe, daje podatke da mladi koji trpe digitalno nasilje često ostaju usamljeni sa svojim problemom i ne odlučuju da ga podele s drugima, pogotovu sa odraslima, između ostalog i zbog toga što se plaše negativnih posledica. Zabrana korišćenja digitalnih uređaja nekada može veoma uznemiriti dete. Iako se tokom digitalne komunikacije druga osoba najčešće ne može fizički povrediti, istraživanja pokazuju da posledice digitalnog nasilja po psiho-fizičko zdravlje, emocionalno i socijalno funkcionisanje, kao i ponašanje dece i mladih, mogu biti veoma negativne.

Koliko je velika uznemirenost koju oseća žrtva digitalnog nasilja, pokazuje i utvrđena povezanost između izloženosti ovom vidu zlostavljanja i suicidalnih ideja. Osobe koje su bile izložene digitalnom nasilju dva puta češće navode da su pokušale samoubistvo (Patchin & Hinduja, 2010). Ovde treba biti obazriv i ne donositi zaključak da je digitalno nasilje jedini uzrok samoubistva. Ono u šta možemo biti sigurni je da digitalno nasilje pojačava stres i patnju u realnom životu i da, može doprineti, zajedno sa drugim okolnostima, tragičnom ishodu.





Definisanje ključnih pojmova

Detinjstvo - Smiljanić (2009), definiše detinjstvo kao rani nivo u ciklusu ljudskog razvoja koji karakteriše rapidan fizički rast i naponi da dete modelira uloge i odgovornosti, uglavnom kroz igru i formalnu edukaciju. Uvrežen stav među psiholozima je da detinjstvo traje posle infantilnosti i do puberteta (od najmanje 18 meseci do najviše 14 godina) ili do ranog odrastanja (18 do 21 godine). Detinjstvo se deli i na rano (0-6), srednje (do adolescencije) i pozno (do okončanja adolescencije). Pod pojmom deteta podrazumevamo osobu do navršene osamnaeste godine života, što je u skladu sa definicijom sadržanom u Konvenciji o pravima deteta.

Zloupotreba ili zlostavljanje deteta - obuhvata sve oblike fizičkog i/ili emocionalnog zlostavljanja, seksualnu zloupotrebu, zanemarivanje ili nemaran postupak, kao i komercijalnu ili drugu eksploataciju, što dovodi do stvarnog ili potencijalnog narušavanja detetovog zdravlja, njegovog preživljavanja, razvoja ili dostojanstva u okviru odnosa koji uključuje odgovornost, poverenje ili moć².

Digitalno nasilje - Hinduja i Patchhin (2008) definišu digitalno nasilje kao vrstu zlostavljanja koje se odnosi na akcije izvedene korišćenjem digitalnih tehnologija, s namerom i ciljem da se neko povredi direktno ili indirektno. To uključuje širok spektar ponašanja kao što je verbalno zlostavljanje, anonimni i zlobni pozivi, ucene, dovođenje žrtve u razne vrste neugodnih situacija kao i ponižavanje nekoga na internetu ili u elektronskim medijima. Osim termina digitalno nasilje, u literaturi se sreću i drugi srodni termini: elektronsko nasilje, nasilje na internetu, onlajn nasilje, sajber nasilje, maltretiranje u digitalnom svetu i drugi.

Informaciona tehnologija (IT) - tehnologija koja koristi računare za prikupljanje, obradu, čuvanje, zaštitu i prenos informacija. Terminu IT pridružene su komunikacione tehnologije, jer je danas nezamisliv rad s računarom ako on nije povezan u mrežu, tako da se govori o informacionoj i komunikacionoj tehnologiji.

Šeparović (1985) daje definiciju *žrtve nasilja* kao fizičke osobe kojoj je neko pravo ili dobro krivičnim delom neposredno povređeno ili uništeno, dok je u širem smislu to svaka osoba, pravna ili fizička, kojoj je neposredno ili posredno neko pravo krivičnim delom ugroženo, povređeno ili uništeno. Deklaracija Ujedinjenih nacija (1985) o osnovnim principima pravde za žrtve nasilja i

² Definicija je usvojena na Konsultaciji o sprečavanju zloupotrebe dece u Svetskoj zdravstvenoj organizaciji u Ženevi, 1999. godine, Opšti protokol



zloupotrebe moći definiše žrtvu kao osobu koja je pretrpela fizička ili psihička oštećenja, materijalni gubitak ili značajno kršenje osnovnih prava putem činjenja ili nečinjenja, a što je u suprotnosti sa nacionalnim krivičnim zakonodavstvom (General Assembly, res. 40/34). Osoba može biti kategorisana kao žrtva bez obzira da li je učinilac identifikovan, uhapšen, optužen ili osuđen i bez obzira na postojanje bilo kakve srodničke veze između žrtve i učinioca.

Mere zaštite žrtve - mere koje sud ili policija izriču kako bi se pružila zaštita licu koje je izloženo nasilju, menjanjem okolnosti koje mogu dozvoliti nasilniku da počini više dela nasilja.³ Cilj je da se proces nasilja zaustavi, žrtvi pruži neophodna psihološka podrška i pravna pomoć, kao i da se spreči ponovna viktimizacija žrtve kao posledica ponovnog deljenja i prikazivanja neprimerenog materijala putem IKT-a.

Definicija *sekundarne viktimizacije*, koju daje Ristanović (1984), predstavlja pooštavanje primarne viktimizacije kroz negativnu reakciju socijalne sredine i kroz neadekvatnu ili čak pogrešnu reakciju organa gonjenja. U celom društvu često postoji težnja da se žrtva potceni i ubedi da je sama kriva što je do krivičnog dela došlo. Ova tendencija postoji počev od najbliže okoline žrtve, preko organa krivičnog gonjenja, do najširih društvenih struktura.

³ OSCE, Priručnik za pomoć i savete žrtvama porodičnog nasilja





Cilj dokumenta

Cilj ovog dokumenta jeste mapiranje i vršenje procene postojećih servisa podrške deci koja su pretrpela neki oblik nasilja u digitalnom okruženju, uključujući najbolje domaće i međunarodne prakse i modele s ciljem davanja preporuke za buduće delovanje za institucije i profesionalce u Republici Srbiji. Mapiranje organizacija i institucija koje imaju za cilj davanje podrške deci žrtvama, realizovano je u svrhu sveobuhvatnog prikaza zaštite dece žrtava digitalnog nasilja od identifikacije žrtve, tehnike podrške i jačanja žrtve, kao i proces reintegracije ili integracije u društvo. Fokus mapiranja je na najboljim praksama u zaštiti žrtava različitih oblika nasilja nad decom u digitalnom okruženju.



Struktura dokumenta

Ovaj dokument daje teorijski pregled nasilja, na koje je napravljen osvrt kroz prizmu tradicionalnog i digitalnog zlostavljanja dece. Kako ova dva pojma danas najčešće idu zajedno, naročito kada se govori o deci koja trpe neki oblik nasilja, važno je naglasiti sličnosti i razlike, kao i razumeti posledice oba vida nasilja po psihičko zdravlje žrtve.

Takođe, dokument daje osvrt na metodologiju istraživanja, analize sadržaja i upitnika kojim se došlo do određenih zaključaka. Na koji način je pristupljeno mapiranju, kako su definisani i organizovani intervjui, koji vid informacija je prikupljan putem upitnika, biće iznešeno u poglavlju Metodologija. Na osnovu donešenih zaključaka, definisane su preporuke za buduće delovanje institucija i profesionalaca čiji je cilj da pruže adekvatnu podršku deci koja su bila izložena bilo kom vidu nasilja u digitalnom okruženju.

Tema „Podrška žrtvama nasilja putem informaciono-komunikacionih tehnologija“, obrađena je posebnom poglavlju dokumenta, a fokus je na prepoznavanju nasilja, kako od žrtve nasilja, tako i od strane drugih osoba. Obrađene su i teme: zaustavljanje procesa nasilja, prijavljivanje, podrška žrtvi tokom procesuiranja krivičnog dela od strane policije, tužilaštva ili sudova i otklanjanje posledica nasilja.

S obzirom da je digitalno nasilje, a naročito posledice dešavanja istog nad decom, još uvek nedovoljno istražen društveni fenomen, ograničenost relevantne literature i kredibilnih izvora je veoma veliki problem. I upravo je to ono što daje vrednost ovom dokumentu, koji jeste jedan od prvih strukturisanih i metodološki definisanih koraka ka rešenju problema.




Teorijski okvir nasilja nad decom

Svi oblici nasilja, zlostavljanja, zloupotreba ili zanemarivanja dece, kojima se ugrožavaju ili narušavaju fizički, psihički i moralni integritet ličnosti deteta, predstavljaju povredu jednog od osnovnih prava deteta sadržanih u Konvenciji Ujedinjenih nacija o pravima deteta, a to je pravo na život, opstanak i razvoj. Nasilje nad decom dovodi do stvarnog ili potencijalnog narušavanja detetovog zdravlja, njegovog preživljavanja, razvoja ili dostojanstva u okviru odnosa koji uključuje odgovornost, poverenje ili moć. U 21. veku, nasilje nad decom se deli na tradicionalno i digitalno nasilje.

Tradicionalno nasilje

Tradicionalno nasilje je uvek ograničeno na neke određene fizičke celine (škola, dvorište, ulica, kuća, mesta okupljanja mladih i slično). Ovu vrstu nasilja nad decom možemo podeliti na:

1. Fizičko zlostavljanje deteta - tip nasilja koji dovodi do stvarnog ili potencijalnog fizičkog povređivanja deteta. Akti zlostavljanja mogu biti jednokratni ili više puta ponavljani. Primeri fizičkog zlostavljanja su: udaranje, šutiranje, trešenje, davljenje, bacanje, trovanje, paljenje, posipanje vrućom vodom ili izlaganje deteta delovanju vrele pare i slično.
2. Seksualna zloupotreba deteta - je uključivanje deteta u seksualnu aktivnost koju ono ne shvata u potpunosti, sa kojom nije saglasno ili za koju nije razvojno doraslo i nije u stanju da se sa njom saglasi, ili onu kojom se krše zakoni ili socijalni tabui društva. Seksualna zloupotreba deteta ispoljava se kao aktivnost između deteta i odrasle osobe ili drugog deteta koje se, zbog svog uzrasta ili razvoja, nalazi u položaju koji mu daje odgovornost, poverenje ili moć, gde aktivnost ima za cilj da pruži uživanje ili zadovolji potrebe druge osobe.

- 
3. Emocionalna zlorupotreba - obuhvata propuštanje da se obezbedi razvojno prikladna, podržavajuća sredina, uključujući i dostupnost primarne figure/ figure privrženosti, kako bi dete moglo razviti stabilne emocionalne i socijalne sposobnosti koje odgovaraju njegovom ličnom potencijalu. Emocionalna zlorupotreba obuhvata i postupke kojima se vrši omalovažavanje, ocrnjivanje, okrivljavanje bez razloga, kojima se preti, zastrašuje, ograničava kretanje deteta, vrši diskriminacija, ismejava ili se upražnjavaju drugi oblici nefizičkog, neprijateljskog ili odbacujućeg postupanja.
 4. Zanemarivanje i nemarno postupanje - predstavlja propuštanje pružaoca nege - roditelja, odnosno druge osobe koja je preuzela roditeljsku odgovornost ili obavezu da neguje dete i da obezbedi razvoj deteta u svim oblastima: zdravlja, obrazovanja, emocionalnog razvoja, ishrane, smeštaja i bezbednih životnih uslova, a u okviru razumno raspoloživih sredstava porodice ili pružaoca nege, što izaziva ili može, sa velikom verovatnoćom, narušiti detetovo zdravlje ili fizički, mentalni, duhovni, moralni ili društveni razvoj.
 5. Komercijalna ili druga vrsta eksploatacije deteta odnosi se na korišćenje deteta za rad ili za druge aktivnosti, a u korist drugih osoba. Ovo obuhvata rad dece i prostituciju dece, kidnapovanje dece i/ili prodaju dece u svrhe radne ili seksualne eksploatacije, eksploatatorsko korišćenje dece za pornografske predstave i materijale i dr. Ove aktivnosti imaju za posledicu narušavanje detetovog fizičko ili mentalnog zdravlja, obrazovanja, kao i moralnog, socijalnog i emocionalnog razvoja.


Digitalno nasilje

Digitalno nasilje je svaki oblik nasilja koje se dešava putem digitalnih tehnologija (interneta i digitalnih uređaja) s ciljem da se druga osoba uznemiri, povredi, ponizi i da joj se nanese šteta. Pod digitalnim nasiljem podrazumevamo sve slučajeve u kojima neko koristi elektronske uređaje (mobilni telefon, računar, kameru) i internet da bi nekoga namerno uplašio, uvredio, ponizio ili ga na neki drugi način povredio.

Digitalno nasilje je kompleksno u toj meri što veoma često podrazumeva fuziju svih oblika zlostavljanja deteta - od eksploatacije, verbalnog, emocionalnog i seksualnog zlostavljanja, do fizičke torture. Specifičnost ove vrste nasilja je ogromna publika koja može da prati proces zlostavljanja, kao i permanentnost zlostavljanja jer tragovi nasilja zauvek ostaju na internetu.

⁴ www.medijskapis-menost.net

Savremena kriminološka literatura upućuje da danas postoje dve vrste nasilja putem interneta - direktan napad i napad preko posrednika⁴. Direktan napad dešava se onda kada agresor:

- 
- Šalje uznemirujuće poruke putem mobilnog telefona, e-maila ili na četetu
 - Ukrade ili promeni lozinku za e-mail ili nadimak na četetu
 - Objavljuje privatne podatke ili neistine na četetu, blogu ili internet stranici
 - Šalje uznemirujuće slike putem e-maila ili MMS poruka putem mobilnog telefona
 - Šalje viruse na e-mail ili mobilni telefon
 - Šalje pornografiju i neželjenu poštu na e-mail ili mobilni telefon
 - Lažno se predstavlja / koristi identitet žrtve ili treće osobe koja je žrtvi poznata ili važna.

Nasilje preko posrednika je veoma opasna vrsta nasilja putem interneta jer često uključuje odrasle koji, neretko, imaju loše namere. Nasilje se događa kad počinitelj napada žrtvu preko treće osobe, koja toga najčešće nije svesna.

Digitalno nasilje obično se dešava među mladima, međutim, nisu retki slučajevi da su odrasle osobe nasilne prema deci i mladima na internetu. U tim slučajevima najčešće je reč o maltretiranju (engleski cyber-harassment) ili proganjanju (engleski cyber-stalking) putem interneta, što predstavlja krivično delo i kažnjivo je zakonom. Internet je posebno pogodan za odrasle osobe (seksualne predatore ili nasilnike) koji se lažno predstavljaju i komuniciraju s mlađim osobama u cilju seksualne zloupotrebe. Zbog toga se u poslednje vreme sve više govori o seksualnom digitalnom nasilju ili seksualnoj zloupotrebi putem interneta. Internet omogućava različite načine seksualne zloupotrebe (putem društvenih mreža, četa, pričaonica). Najčešći oblici digitalnog nasilja su:

Grooming - predstavlja niz predatorski motivisanih postupaka, odnosno pripremnih radnji koje imaju za cilj uspostavljanje kontakta, održavanje komunikacije i fizički pristup detetu. Seksualni predatori na internetu nemaju jasan profil, njihova zanimanja i uzrast variraju, mada istraživanja pokazuju da su to najčešće osobe muškog pola (Wolak, 2008).

Seksting (eng. Sexting) je oblik digitalnog nasilja koji uključuje slanje ili postavljanje internet fotografija, poruka ili video-snimaka sa eksplicitnim seksualnim sadržajem. Razmena fotografija ili poruka sa seksualnim sadržajem može da deluje kao bezazleno flertovanje ili zabava, ali, za mlade, seksting ima ozbiljne društvene i pravne posledice. Fotografije mogu lako da izmaknu kontroli i da dospeju na mnogo više adresa nego što je planirano. Potom se najčešće koriste za sajber maltretiranje ili sajber proganjanje.

„Live streaming“ (prenos uživo u realnom vremenu) seksualnog zlostavljanja dece je radnja koja se odvija u realnom vremenu i nastaje kada je dete prisiljeno da se pojavi pred web-kamerom i da se uključi u seksualno eksplicitno ponašanje ili da bude podvrgnuto seksualnom zlostavljanju. Ovi



sadržaji (video ili foto materijali) se zatim putem live stream-a (prenosa uživo u realnom vremenu) putem interneta prenose do počinioca ili kupca koji je platio i koji gleda ili traži određenu vrstu zlostavljanja koju bi gledao u realnom vremenu.

Pornografija - izloženost eksplisnim seksualnim sadržajima u ranom detinjstvu, može dovesti do pojave psihičkih poremećaja kod dece koja sam seksualni čin između odraslih vrlo često vide kao agresiju jedne osobe nad drugom. Takođe, gledanje pornografskog sadržaja, posebno u fazi detinjstva ili tinejdžerskom periodu, u velikoj meri oblikuje seksualne stavove i uverenja.

Digitalno i tradicionalno nasilje - sličnosti i razlike

Nasilje, tradicionalno podjednako kao i digitalno, predstavlja socijalni fenomen - problem u međuljudskim odnosima. Međutim, nasilje koje se dešava u digitalnom okruženju (posredovano digitalnim uređajima) poseduje niz specifičnosti koje ga jasno razlikuju od klasičnog vršnjačkog nasilja koje se dešava u direktnoj komunikaciji „licem u lice“, naglašava Kuzmanović (2016).

Digitalno nasilje odlikuje visok stepen anonimnosti nasilne osobe ili grupe. Za razliku od tradicionalnih oblika nasilja, osobe koje uznemiravaju druge putem digitalnih medija obično se kriju iza lažnih imena i nadimaka, brojeva telefona, e-mail adresa ili profila na društvenim mrežama, zbog čega Besley (2006) digitalno nasilje naziva „kukavičkim oblikom vršnjačkog nasilja“. Anonimnost, s jedne strane, otežava utvrđivanje pravog identiteta osobe (ili grupe) koja vrši nasilje i ohrabruje nasilne osobe da se ponašaju onako kako se ne bi ponašale u direktnom kontaktu; s druge strane, povećava osećanje nesigurnosti, bespomoćnosti, tuge i besa kod osobe koja trpi nasilje.

Druga specifičnost digitalnog nasilja jeste stalna dostupnost žrtve. Osobe koje koriste internet mogu biti izložene digitalnom nasilju u bilo koje vreme (tokom 24 sata, sedam dana u nedelji) i na bilo kom mestu (ne osećaju se sigurno ni u vlastitom domu), čak i onda kada ne koriste internet (na primer osoba „ugasi“ svoj profil na društvenoj mreži, ali neko drugi napravi profil na ime te osobe, bez njenog znanja).

U digitalno nasilje može biti uključen (svojom ili tuđom voljom) veoma veliki broj osoba. Informacije se šire velikom brzinom, pa se broj osoba koje su uključene u digitalno nasilje – direktno („kamenjenjem“, „lajkovanjem“, „šerovanjem“, ili „retvitovanjem“ komentara ili fotografija) ili indirektno (posmatranjem ili svedočenjem), za vrlo kratko vreme može značajno i nekontrolisano povećati. Kada se jednom postave na internet, zlonamerne informacije teško je uništiti i mogu se, po potrebi, ponovo zloupotrebiti, što svaki put dovodi do novog povređivanja žrtve.





Metodologija

Za potrebe mapiranja najboljih praksi, primenjene su dve osnovne metode za prikupljanje i analizu podataka: metod teorijske analize i istraživački metod. Metod teorijske analize upotrebljen je u proučavanju sekundarne građe. Analizirana je dostupna stručna i naučna literatura koja se bavi problemima digitalnog nasilja, kao i website prezentacije organizacija i institucija i njihova komunikacija putem drugih kanala digitalne komunikacije (društvene mreže, blogovi, forumi). Rezultati analize poslužili su i kao vodilja za koncipiranje i realizaciju empirijskog istraživanja.

Od naučnih metoda korišćena je pojedinačna metoda saznanja: metoda naučnog ispitivanja - indirektno putem anketiranja (ispitivanje je indirektno putem instrumenata za prikupljanje podataka - upitnika), analiza, sinteza i komparativna metoda.

Upitnik i intervju

Za potrebe prikupljanja podataka o obimu aktivnosti organizacija i institucija koje se bave podrškom deci koja su žrtve nasilja na internetu, konstruisan je kratak upitnik, koji je korišćen kao glavni istraživački metod, kako bi na veoma malom i nereprezentativnom uzorku ispitanika bili prikupljeni željeni podaci. Zbog ograničenog broja organizacija koje su učestvovala u istraživanju (29 popunjena upitnika), obrada podataka je kvalitativna (metoda indukcije, analize, sinteze, deskripcije).

Takođe, sa predstavnicima organizacija i institucija koje su odgovorile na inicijalni mejl, organizovani su sastanci (uživo i putem Skype-a), na kojima je kroz strukturisan intervju prolaženo kroz modele podrške deci, žrtvama digitalnog nasilja.



Podrška žrtvama nasilja u digitalnom okruženju

Svi oblici nasilja, zlostavljanja, zloupotreba i zanemarivanja dece, kojima se ugrožava ili narušava fizički, psihički i moralni integritet ličnosti deteta, predstavljaju povredu jednog od osnovnih prava deteta navedenih u Konvenciji Ujedinjenih nacija o pravima deteta, a to je pravo na život, opstanak i razvoj.


U procesu mapiranja organizacija i institucija čije su aktivnosti usmerene na podršku deci žrtvama digitalnog nasilja, došli smo do saznanja da postoji intencija da se digitalno nasilje prevenira, ali nedostaju konkretne mere podrške žrtvi nakon što se nasilje dogodilo.

Upravo je definisanje tih mera podrške ključna aktivnost i za posledicu treba da ima definisanje procedura i postupaka intervencije u zaštiti dece od nasilja u digitalnom okruženju, onda kada se ono već dogodilo ili se trenutno dešava. Zaštite dece od ovog tipa nasilja i podrška onda kada je dete već postalo žrtva, najvažniji je korak ka očuvanju njihovog psihičkog zdravlja, sprečavanja stigmatizacije žrtve i težnji da se spreči socijalni pritisak, osuda i isključivanje iz društvene zajednice vršnjaka.

Da bi intervencija u zaštiti dece bila planirana i realizovana na najbolji način, neophodno je uzeti u obzir sledeće kriterijume:

- da li se nasilje dešava ili postoji sumnja na nasilje;
- gde se dešava - da li se dešava samo na internetu ili se prelilo i u realno okruženje deteta;
- ko su učesnici/akteri nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja;
- oblik i intenzitet nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja (Mršević, 2014).

Stiče se utisak da je u ovom trenutku fokus svih subjekata koji imaju za cilj podršku žrtvama, upravo na informisanju i edukaciji o opasnostima koje informaciono-komunikacijske tehnologije nose, pre nego na definisanju procedura za pomoć onima koji su tu opasnost već osetili na sop-



stvenom iskustvu. Informisanje i edukacija jesu važni, naročito sa aspekta osnaživanja deteta žrtve da prepozna nasilje, ali je jako važno raditi i na definisanju svih ostalih procedura u cilju davanja adekvatne podrške žrtvama.

Edukacija i informisanje posebno su važni za kreiranje klime u kojoj se:

- uči, razvija i neguje kultura ponašanja i uvažavanja ličnosti;
- ne toleriše nasilje;
- ne čuti u vezi sa nasiljem;
- razvija odgovornost svih;
- svi koji imaju saznanje o nasilju obavezuju na postupanje.

Prepoznavanje nasilja

Saznanje o nasilju, odnosno prepoznavanje i otkrivanje istog, prvi je korak u zaštiti dece od nasilja. Ono se najčešće odvija opažanjem ili dobijanjem informacije da je nasilje u toku ili sumnjom da se nasilje dešava na osnovu prepoznavanja spoljašnjih znakova ili specifičnog ponašanja deteta i porodice.⁵

Dete koje trpi nasilje ili je svedok nasilja nad drugim detetom, treba da ima dovoljno znanja da može da prepozna proces nasilja, a potom i hrabrosti da reaguje. Istraživanje koje je sproveo UNICEF 2015. godine u Srbiji uz pomoć Instituta za psihološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, pokazuje da je oko dve trećine ispitivane dece videlo da se neki vid digitalnog nasilja dešava (prepoznalo proces nasilja), ali je samo 1 odsto njih i reagovalo na isto - prijavio ga ili pokušalo da zaštiti žrtvu.

Izvodi se zaključak da je neophodno u okviru formalnog obrazovanja podučavati decu digitalnoj pismenosti (bezbednost na internetu sastavni je element digitalne pismenosti, Kuzmanović (2016)). Takođe, važno je da dete ima podršku odraslih osoba, koje i same treba da unapređuju svoje digitalne veštine. Opšte poznato zlatno pravilo svakog pokušaja prevencije određenog tipa nasilja je da se prvo radi sa odraslima – nastavnicima, socijalnim radnicima, zatim sa roditeljima, pa tek na kraju s decom. Ovaj redosled važan je iz više razloga: ukoliko prvo obučimo decu, može se dogoditi da ih odrasli ne razumeju, ne podržavaju ili da im se suprotstave, jer oni sami nisu stekli odgovarajuća znanja, veštine i stavove. Osim toga, odrasli treba da preuzmu odgovornost, prvi se upoznaju sa ovim društvenim problemom i potom pomognu deci i mladima da razviju neophodne veštine.

⁵ Opšti protokol za zaštitu dece od nasilja, Vlada Republike Srbije



Decu treba permanentno osnaživati (edukacijom i stalnim informisanjem) da nasilje detektuju i na njega adekvatno reaguju. Rezultati se ne postižu izdvojenim i sporadičnim predavanjima i kampaњama, već sistematičnim pristupom koji podrazumeva podizanje svesnosti o postojanju problema, informisanjem o adekvatnoj reakciji na problem, kao i podršci koja je žrtvama nasilja na raspolaganju. Sve veći broj psihologa na konferencijama koje se bave fenomenom nasilja i u medijima, iznose tvrdnju da u našem regionu danas, deca sve teže prepoznaju nasilje, pogotovo ono vršnjačko. Nasilje je u našem društvu postalo do te mere normalno, da deca danas ne shvataju šta je ono, ne registruju ga, te im je neophodna pomoć da ga prepoznaju, a potom i adekvatno na njega reaguju. Potrebno je snažnije raditi na osveščivanju i dece i roditelja, kao i svih ostalih činilaca koji mogu doprineti da se adekvatno reaguje kada se ovaj problem prepozna u nekom okruženju.


Digitalno nasilje je češće nego što većina dece misli. Mladi često nisu svesni da su sami žrtva nasilja, ili da svojim ponašanjem povređuju druge i da i sami čine digitalno nasilje. Decu treba podržati i podstaknuti da digitalno nasilje prijave, a ne da pasivno posmatraju zlostavljanje koje se događa na internetu (Kuzmanović, Lajović, Grujić i Medenica, 2015).

Koje veštine treba razviti kod dece da bi prepoznali digitalno nasilje?

Za početak, neophodno je razvijati socijalne veštine kod dece da bi imali kapaciteta da primete kada se proces nasilja dešava, a potom i da na njega reaguju tako što će tražiti pomoć za sebe, ukoliko su sami žrtva nasilja, ili nekog koga poznaju. Svetska zdravstvena organizacija definiše socijalne veštine kao skup naučenih sposobnosti prilagođavanja i pozitivnog ponašanja koje omogućuju osobama da se uspešno bave zahtevima i izazovima koje pred njih postavlja život svakog dana. Adler, psiholog psihoanalitičar, smatra da se veštine menjaju u skladu sa posebnim društvenim kontekstom i uključuju kognitivne i emocionalne elemente koji pomažu u izazivanju pozitivnih društvenih reakcija i izbegavanju negativnih. Ljudi sa snažnim socijalnim veštinama smatraju se sposobnim da realizuju svoje, ali i zajedničke društvene ciljeve i osećaju odgovornost za brigu prema drugima. Termin socijalne veštine obuhvata širok spektar dimenzija, a Reiter i Brien (1991) primetili su da termin koji opisuje društvenu sposobnost uključuje veštine, sposobnosti, motivaciju, znanje i lične karakteristike, što sve doprinosi efikasnim društvenim interakcijama u okruženju.

Sticanje socijalnih veština nije ograničeno na rano detinjstvo, već se nastavlja u adolescenciji. Peleg (2012) tvrdi da je sticanje veština kao što su kolaboracija, samoizražavanje, empatija i samokontrola, od suštinskog značaja za prepoznavanje disfunkcionalnosti u međuljudskim odnosima,





poremećaja u komunikaciji i prepoznavanja procesa nasilja. Deca koja su usmerena na svoje drugare - više uključena u interakciju sa njima, otvorene i dvosmerne komunikacije, empatična (mogu da sagledaju svet iz ugla svojih drugara), otvoreno govore o svojim dilemama i izazovima i imaju visok stepen samokontrole, lakše će primetiti proces digitalnog nasilja (Lapidot-Lefler i Dolev-Cohen, 2014).

Kako odrasli da prepoznaju da je dete žrtva nasilja u digitalnom okruženju?

Da bismo mogli što ranije da prepoznamo nasilje nad detetom na internetu, potrebno je da znamo šta sve radimo i dozvoljavamo, pa da dete postane, eventualno, nečija žrtva. Deca su gotovo od početka svoga života izložena uticaju medija. Čim svom socijalnom okruženju pokažu interesovanje za istraživanje digitalnih uređaja i medijskih sadržaja koji se putem njih plasiraju, roditelji su spremni da ih stave pred medijske uređaje (televizor, kompjuter, tablet ili mobilni telefon) i da onda oni sa njih počnu da konzumiraju različite sadržaje.

U početku je izloženost dece medijskim sadržajima pasivna - oni su samo pasivni posmatrači, odnosno konzumenti crtanih filmova ili muzike (na samom početku). Kako dete odrasta, tako ono samo menja odnos prema medijima i postaje njihov aktivni konzument, a odnos prerasta u interakciju. Dete počinje da igra igrice na internetu, potom da ga koristi u svrhu ostvarivanja kontakata sa drugim osobama, takođe korisnicima interneta.

Svakodnevno i višesatno provođenje vremena na internetu predstavlja i veću mogućnost da dete bude izloženo neprimerenim i nasilnim sadržajima, kojih je na internetu sve više. Većom izloženosti ovim sadržajima i tolerancija prema nasilju se povećava. U odnosu na televizijsko nasilje, u kojem su deca pasivni posmatrači nasilja, na internetu deca ulaze u interakcije i njihova uloga u situacijama nasilja je aktivna (Kuzmanović i Popadić, 2015).

Vrlo često u svojim istraživanjima, deca lako i brzo dođu i do vrlo neprimerenih sadržaja. Dostupnost pornografskih sadržaja deci, u današnje vreme je potpuna. Svako može nesmetano da, pretražujući različite internet stranice, dođe i na one koje nude eksplicitne scene seksualnog odnosa. Na ovaj način, danas je sigurnost dece na internetu u potpunosti ugrožena. Mlađa deca nemaju kognitivnih, racionalnih, emocionalnih, niti bilo kojih drugih kapaciteta, da te sadržaje razumeju i zasigurno će ih percipirati kao nasilne, a posledice koje će ostaviti po njihov psihički razvoj su nemerljive. Prilikom izlaganja tim sadržajima oni osećaju uznemirenost i zbuñjenost. Međutim, ni



izlaganje adolescenata ovim vrstama sadržaja nije beznačajno, posebno zato što su oni ipak motivisani za gledanje tih sadržaja, jer u periodu srednje adolescencije sazrevaju za uspostavljanje prvih seksualnih odnosa.

Mladi koji trpe digitalno nasilje često ostaju usamljeni sa svojim problemom i ne odlučuju da ga podele s drugima, pogotovu sa odraslima, između ostalog i zbog toga što se plaše negativnih posledica. Zabrana korišćenja digitalnih uređaja nekada dete može veoma uznemiriti (Kuzmanović, Lajović, Grujić i Medenica, 2015).

Iako postoje individualne razlike u načinu reagovanja, postoje neka ponašanja (koja odstupaju od uobičajenog detetovog ponašanja) na osnovu kojih odrasli mogu da zaključie da dete ili mlada osoba trpi digitalno nasilje.


Dete ili mlada osoba tada:

- pokazuje uznemirenost tokom ili nakon korišćenja interneta;
- neočekivano menja svoje navike u vezi sa korišćenjem digitalnih oruđa, postaje opreznija i pri menjuje dodatne mere zaštite;
- izbegava druženja sa vršnjacima, deluje odsutno, neraspoložena je, nesigurna i razdražljiva;
- nije motivisana za učenje, ima probleme sa koncentracijom, postiže lošiji uspeh u školi;
- izbegava školu, učestalo izostaje iz škole jer je ne opaža kao bezbedno mesto;
- koristi različite štetne supstance (alkohol, droga);
- ima različite psihosomatske simptome (glavobolja, mucanje, noćno mokrenje, bolovi u stomaku, naglo mršavljenje ili gojenje, noćne more, samoubilačke misli i drugo).

Senzibilisana odrasla osoba koja vodi računa o detetu, usmerena je na brigu o njemu, poznaje navike i ustaljene obrasce ponašanja, lako može primetiti promene u ponašanju koje su uvek posledica nekog problema, stresa ili krize kroz koju dete prolazi. Važno je raditi na uspostavljanju odnosa poverenja sa detetom koji se bazira na otvorenoj i dvosmernoj komunikaciji, a što za posledicu ima to da dete prijavi problem, onda kada se on javi.

Organizacije i institucije čije su aktivnosti bile tema analize ovim procesom mapiranja, rade na podizanju svesti odraslih o svim izazovima koje internet donosi deci. Organizovan je značajan broj kampanja, konferencija za roditelje i nastavnike, a saveti su dostupni na više desetina web stranica





na lokalnim i stranim jezicima. Ovaj vid edukacije i informisanja je veoma važan jer pomaže onima koji brinu o deci da na vreme uoče, detektuju i reaguju u cilju zaustavljanja procesa nasilja i pružanja pravovremene podrške žrtvama.

Sprečavanje daljeg nasilja

U situaciji kad je dete prepoznalo i prijavilo da trpi neki oblik digitalnog nasilja, da se isto dešava nekom njegovom drugaru/poznaniku ili je neka druga/odrasla osoba prijavila zlostavljanje, neophodna je brza reakcija prekidanja i zaustavljanja nasilja (Opšti protokol za zaštitu dece od nasilja). Svi koji su informisani o procesu nasilja u obavezi su da reaguju tako što će prekinuti nasilje ili pozvati pomoć (ukoliko procene da samostalno ne mogu da prekinu nasilje).

Prvi korak podrazumeva obezbeđivanje sigurnosti za dete, razgovor sa akterima (ukoliko dete poznaje agresora i zlostavljača), razgovor sa roditeljima i starateljima. Sve ove aktivnosti sukcesivno slede nakon pojave sumnje ili sticanja informacija o nasilju. Detetu koje trpi nasilje putem informaciono-komunikacijskih tehnologija, potrebno je omogućiti podršku, rad sa psihologom i pedagogom, razgovor sa predstavnicima policije, centra za socijalni rad i tužilaštva. Ukoliko se digitalno nasilje završilo i nekim vidom fizičkog zlostavljanja žrtve, detetu treba omogućiti posetu lekaru u zdravstvenoj ustanovi.

Paralelno sa ovim procesom, neophodno je organizovati konsultacije između članova tima koji rade na pružanju podrške detetu žrtvi. Konsultacije imaju za cilj da razjasne okolnosti i na pravi način analiziraju sve činjenice o zlostavljanju deteta, naprave procenu nivoa rizika,

naprave plan zaštite i izbegnu konfuziju i nekoordinisane akcije, koje mogu voditi ponovnom proživljavanju iskustva žrtve. U konsultacijama treba izneti detaljan, objektivan opis nasilja, bez procena i tumačenja, vodeći računa o privatnosti deteta i drugih učesnika u nasilju. Potom, treba odrediti uloge, zadatke i odgovornosti svih učesnika koji čine tim za podršku detetu i doneti odluku o načinu reagovanja i praćenja. Veoma je važno da svi učesnici u procesu poštuju princip poverljivosti, kao i princip zaštite najboljeg interesa deteta. Svaki član tima treba biti fokusiran na akcije koje će zaustaviti proces nasilja i sprečiti dalje širenje neprimerenih sadržaja o detetu, žrtvi nasilja u digitalnom okruženju.

Nakon otkrivanja nasilja i obavljenih konsultacija sa relevantnim stručnjacima i institucijama, moguće je, u zavisnosti od težine, preduzeti sledeće akcije:



- informisanje roditelja o nasilju ili osobe od poverenja u slučajevima sumnje na nasilje u digitalnom okruženju,
- dogovor o zaštitnim merama prema detetu žrtvi,
- preduzimanje zakonskih mera i organizovanje posebnih programa osnaživanja deteta žrtve za konstruktivno postupanje u situacijama nasilja,
- uključivanje nadležnih službi: psihološko-pedagoške službe, centra za socijalni rad, policije, tužilaštva, po potrebi zdravstvene službe,
- praćenje efekata preduzetih mera.

U okviru mera zaštite planiraju se i aktivnosti kojima će se obezbediti reintegracija ili ponovno uključivanje svih učesnika nasilja u zajednicu i njihov dalji bezbedan i kvalitetan život. Plan reintegracije zavisi od faktora kao što su: vrsta i težina nasilnog čina, posledice nasilja po pojedinca i kolektiv, broj učesnika u nasilju i slično. Na osnovu ovih kriterijuma vrši se procena nivoa rizika za bezbednost deteta i određuju postupci i procedure.⁶

Prijavljivanje digitalnog nasilja

Svaki oblik nasilja, pa i digitalno nasilje, dete bi trebalo da prijavi roditeljima i školi - školskom psihologu, nastavniku i odeljenjskom starešini. U zavisnosti od nivoa nasilja, aktivnosti u vezi sa zaštitom preduzima sam nastavnik i odeljenski starešina, tim za zaštitu od nasilja, odnosno unutrašnja zaštitna mreža, ili se uključuje spoljašnja zaštitna mreža (ostale ustanove: centar za socijalni rad, policijska uprava, ustanove zdravstvene zaštite). Obrazovno-vaspitna ustanova je u obavezi da svaki oblik nasilja trećeg nivoa prijavi nadležnoj školskoj upravi u roku od 24 sata (Kuzmanović, Lajović, Grujić i Medenica, 2015).

Ukoliko postoje informacije o seksualnoj zloupotrebi maloletnih lica u pornografske svrhe, seksualnom nasilju na internetu, pedofiliji, kriminalnim onlajn sadržajima, ili ako je maloletna osoba dobijala putem digitalnih uređaja bilo kakav materijal sa eksplicitnim seksualnim sadržajem i pretnje po bezbednost, neophodno je o tome obavestiti Ministarstvo unutrašnjih poslova. Porodičnim zakonom Republike Srbije (član 6)⁷ su propisana prava i dužnosti svih dečjih, zdravstvenih i obrazovnih ustanova, ustanova socijalne zaštite, pravosudnih i drugih državnih organa, udruženja i građana da obaveste javnog tužioca ili organ starateljstva o razlozima za zaštitu prava deteta.

⁶ Smernice za postupanje u slučaju nasilja nad decom u digitalnom okruženju u BiH, (2017). Sarajevo: Međunarodni forum solidarnosti – EMMAUS
⁷ (Službeni glasnik RS, br.18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015)





a) Prijavljivanje Nacionalnom kontakt centru za bezbednost dece na internetu

Prijava nasilja na internetu može se izvršiti putem SOS telefonske linije na broj 19833, gde svaka prijava bude prosleđena nadležnim institucijama, Ministarstvu unutrašnjih poslova Republike Srbije, Jedinici za visokotehnološki kriminal, koja dalje postupa u skladu sa pozitivnim pravnim propisima i svojim nadležnostima.

b) Prijavljivanje sumnje centru

Prijavljivanje sumnje centru na zlostavljanje/zanemarivanje deteta može izvršiti pojedinac (građanin ili stručnjak) ili ustanova koja je zabrinuta za dete. Prijava se može izvršiti pismeno ili usmeno, uključujući i razgovor telefonom, ali, ukoliko usmenu (telefonsku) prijavu izvrši stručnjak, preporučljivo je da usmenu prijavu proprati i pismenom prijavom u roku od naredna 24 sata.

Kada stručnjak prijavljuje slučaj centru, poželjno je da pre podnošenja prijave prodiskutuje sa porodicom deteta svoju zabrinutost za dete, da zatraži potrebne informacije od roditelja i da ih obavesti da će slučaj prijaviti centru. Međutim, ovaj postupak treba sprovoditi samo u slučajevima kada takav razgovor neće povećati rizik od povrede kod deteta odnosno ako neće ugroziti dalji postupak zaštite deteta. Prijava treba da sadrži sve podatke o detetu i porodici koji su u tom momentu poznati stručnjaku, odnosno službi koja vrši prijavu, kao i razloge za sumnju na zlostavljanje deteta.

Svi stručnjaci, i nakon prijavljivanja sumnje na zlostavljanje i zanemarivanje, treba aktivno da pomažu nadležnim organima i službama (centru, organu unutrašnjih poslova, tužilaštvu) u daljem procesu zaštite deteta. Oni treba da se odazovu na poziv centra i da se pripreme da učestvuju na sastanku na kom će se razmatrati situacija deteta i donositi odluke o merama zaštite i uslugama koje će se pružiti detetu i porodici. Trebalo bi, takođe, da budu spremni da učestvuju i u sprovođenju plana zaštite odnosno pružanju usluga koje budu dogovorene. Stručnjaci mogu imati vrlo značajnu ulogu u procesu psihološkog oporavka deteta i prekidanju ciklusa nasilja. Zbog toga je važno da se početni kontakt, ostvaren sa detetom i porodicom u kriznoj situaciji, ne prekida ni nakon prijave sumnje centru, već da se održava i neguje.

c) Prijavljivanje javnom tužilaštvu, odnosno organu unutrašnjih poslova

Ako u radnji kojom su dovedeni u opasnost život ili zdravlje deteta postoje elementi krivičnog dela za koje se goni po službenoj dužnosti, svako ko o tome ima saznanja, bez obzira da li je reč o građaninu ili stručnjaku u ustanovi ili drugoj organizaciji, treba krivično delo da prijavi.



Svi državni organi ili organi lokalne samouprave, javna preduzeća i ustanove dužni su da prijave krivična dela za koja se goni po službenoj dužnosti, o kojima su obavešteni ili za njih saznaju na drugi način. Pri tome će navesti dokaze koji su im poznati i preduzeće mere da bi se sačuvali tragovi krivičnog dela, predmeti na kojima je, ili pomoću kojih je učinjeno krivično delo i drugi dokazi.

U procesu mapiranja organizacija i institucija koje imaju za cilj pružanje podrške deci koja trpe digitalno nasilje, došli smo do informacija da širom sveta postoji na desetine SOS telefonskih linija za pružanje podrške žrtvama, razvijena su različita online oruđa za lakšu prijavu nasilja - od formi za prijavu nasilja na web sajtovima, do mobilnih aplikacija, Fejsbuk aplikacija, podeljenih informacija o e-mail adresama na koje se nasilje može prijaviti. Ipak, stiče se utisak da se radi o aktivnostima koje nemaju potporu u sistemskoj podršci, često nedostaje mogućnost pružanja instant psihološke podrške, nema podataka o statusu žrtve i evidencije o tome da li je i na koji način njen problem rešen. Neophodno je da se preventivne i interventne mere sprovedu na više nivoa. Ukoliko dete trpi digitalno nasilje, svi su dužni da reaguju (vaspitno-obrazovna ustanova, roditelji odnosno porodica, drugovi i drugarice koji/e su svedoci nasilja), kako bi se nasilje što pre zaustavilo, osigurala bezbednost uključenih u nasilje (osoba koje trpe nasilje, vrše nasilje ili svedoče o njemu), smanjio rizik od ponavljanja i štetne posledice trpljenja nasilja.


Podrška detetu žrtvi tokom procesuiranja krivičnog dela od strane policije, tužilaštva ili sudova

Kada je u pitanju istraživanje ove oblasti od strane policijskih službenika i agencija za sprovođenje zakona, može se reći da oni tu nemaju veliko iskustvo, posebno u slučajevima kada se kao sredstvo izvršenja pojavljuje računar, mobilni telefon i tablet ili se kao mesto izvršenja pojavljuje internet. Sve ovo prouzrokovalo je nedovoljno odgovarajućih obuka iz ove oblasti kriminala.

O svakoj zloupotrebi dece putem informaciono-komunikacijskih tehnologija, potrebno je obavestiti najbližu policijsku stanicu o tome i podneti prijavu protiv poznatog ili nepoznatog počinioca. Isto tako, prijava nasilja se može izvršiti Ministarstvu unutrašnjih poslova Republike Srbije, Jedinici za visokotehnološki kriminal, koja dalje postupa u skladu sa pozitivnim pravnim propisima i svojim nadležnostima.

Bitno je napomenuti da svi materijali (čet komunikacija, fotografije, profili na društvenim mrežama, SMS, MMS poruke i drugo) treba da budu ustupljeni instituciji za sprovođenje zakona radi boljeg i efikasnijeg postupanja. U ovim slučajevima najčešće se prikupljaju „digitalni dokazi” jer računari mogu između ostalog da služe za komunikacije, ali i za izvršenje krivičnog dela. Ćosić (2012)





definiše digitalni dokaz kao svaku informaciju koja je generisana, uskladištena ili prenesena u digitalnoj formi, a može poslužiti kao dokaz na sudu.

Iz navedenih definicija proizilazi: da bi digitalni dokaz bio prihvaćen na sudu, on mora biti prihvatljiv, autentičan, kompletan, pouzdan, uverljiv i razumljiv. Svi načini prikupljanja podataka moraju se sprovesti u skladu sa zakonskim rešenjima, jer mimo toga neće biti prihvatljivi kako za sud tako i za tužilaštvo i policiju. Kao i svaka druga radnja, i ova ima određene procedure i principe. Osnovni principi koji se odnose na postupak prikupljanja i analize digitalnih dokaza su:

Princip 1. / Princip očuvanja digitalnog dokaza/princip integriteta dokaznog materijala

Nijedna akcija preduzeta od nadležnih državnih organa ili njihovih službenika ne sme izmeniti podatke koji se čuvaju na računaru ili nekom drugom nosaču podataka, a koji kasnije može biti prezentiran na sudu.

Princip 2. / Princip kompetentnosti/stručnosti

U okolnostima kada je neophodno da se pristupi originalnim podacima na računaru ili nekom mediju za čuvanje podataka, osoba koja vrši pristup originalnim podacima mora biti kompetentna da pristupi tim podacima i sposobna da pruži utemeljeno objašnjenje značaja i posledica njegovih aktivnosti, svejedno da li se radi o policijskom službeniku, stručnoj osobi ili sudskom veštaku.

Princip 3. / Princip takozvanog lanca istrage

Zapisnik o veštačenju ili zapisnik o svim postupcima koji se primenjuju na digitalnim dokazima treba da budu dobro i detaljno dokumentovani. Nezavisna treća strana bi trebalo da bude u stanju da ispita te postupke i postigne iste rezultate.

Princip 4. / Princip zakonitosti

Osoba nadležna za istragu (policijski službenici, tužioci, sudije i ostali) imaju ukupnu odgovornost za osiguranje poštovanja zakona i drugih principa.

Ovi principi treba da budu univerzalni i primenjivi prilikom prikupljanja digitalnih dokaza posebno kada se radi o slučajevima seksualne zloupotrebe maloletnih lica u pornografske svrhe, ali kao i kod svih drugih principa u primeni navedenih javljaju se određeni problemi a to su: loše pisana pravila i procedure ili njihovo nepostojanje; nedostatak obuke, ljudskih resursa i opreme; nezainteresovanost i nedostatak odgovornosti za njihovo sprovođenje.



Krivičnim procesnim zakonima u Republici Srbiji propisana je obaveza prijavljivanja krivičnih dela od strane građana, ali i dužnost službene i odgovorne osobe u svim organima vlasti na svim nivoima vlasti, javnim preduzećima i ustanovama, pri čemu su u takvim okolnostima osobe dužne preduzeti mere da bi se sačuvali tragovi krivičnog dela, predmeti na kojima je ili pomoću kojih je učinjeno krivično delo i drugi dokazi o njima i obavestiti ovlašćenu službenu osobu ili tužilaštvo bez odlaganja. Na osnovu ove odredbe, zdravstveni radnici, nastavnici, hranitelji, roditelji, staratelji, usvojitelji i druge osobe koje su ovlašćene ili dužne da pružaju zaštitu i pomoć maloletnim osobama, da vrše nadzor, odgajanje maloletnika, a koji saznaju ili ocene da postoji sumnja da je maloletna osoba žrtva seksualnog, fizičkog ili nekog drugog zlostavljanja, dužni su o toj sumnji odmah obavestiti ovlašćenu službenu osobu ili tužioca. U ovom slučaju dovoljan preduslov prijavljivanja je postojanje sumnje da je maloletna osoba žrtva seksualnog, fizičkog ili nekog vida zlostavljanja u digitalnom okruženju.

Posebnim odredbama procesnih zakona, regulisana su i pitanja:


- obazrivog saslušanja maloletnika kao oštećenog krivičnim delom,
- izbegavanja mnogostrukih saslušanja maloletnog oštećenog, prvenstveno s ciljem sprečavanja sekundarne viktimizacije,
- zaštita privatnosti maloletnika kao oštećenog u toku glavnog pretresa.

Otklanjanje posledica digitalnog nasilja nad decom

Digitalno nasilje je fenomen koji može uticati na ljude iz bilo koje starosne dobi ili životne faze, uključujući decu i tinejdžere. Kao posledica zlostavljanja putem informaciono-komunikacionih tehnologija, sve žrtve osećaju veliku uznemirenost i nemoć, tugu i bezizlaznost. Dodatno situaciju čini još kompleksnijom neznanje o procedurama prijave, kao ni podrška im je dostupna. Mnoga deca ne prijavljuju nasilje odraslima, u strahu od kazne i nerazumevanja. Tome u prilog govore i rezultati istraživanja (Kuzmanović i Popadić, 2015) koji nam pokazuju kome deca prijavljuju da su izloženi digitalnom nasilju: oko 5 odsto njih prijavi drugu ili drugaricu, roditeljima o nasilju govori 2 odsto dece, nekom odraslom iz škole (nastavniku, psihologu, pedagogu) nasilje prijavi tek 1 odsto mladih, dok 2 odsto pokušava da razgovara sa nasilnom osobom. Oko 4 odsto dece ignoriše problem i ne čini ništa, a 3 odsto njih pokušava da agresorima vrati istom merom.

Kada se proces nasilja dešava, to u velikoj meri utiče na svakodnevni život deteta i stalni je izvor nelagodnosti, pritiska i zabrinutosti. Zlostavljač je sve vreme prisutan u životu žrtve jer se svi uznemirujući sadržaji nalaze u mobilnom telefonu, na tabletu ili kompjuteru, dakle veoma blizu deteta.





Dete ne može da pobegne i da se skloni od agresora niti od sadržaja koji ga uznemirava, a proces nasilja prati veliki broj ljudi što je dodatno opterećujuće za žrtvu. U poslednjih nekoliko godina, svi smo svedoci toga da je uznemiravanje preko interneta rezultiralo tragičnim događajima uključujući samoubistva i samopovređivanje dece i mladih, što ukazuje na neophodnost kreiranja procedura koje imaju za cilj pružanje podrške i zaštitu ugrožene dece i mladih.

Žrtve nasilja treba u svakom trenutku nedvosmisleno da znaju da im je pomoć i podrška uvek na raspolaganju. Treba ih ohrabriti da razgovaraju sa osobom u koju imaju poverenja, idealno je da je to odrasla osoba (roditelj, nastavnik, školski psiholog/pedagog). Žrtve nasilja treba posavetovati kako da sačuvaju digitalne dokaze i da ih predaju nadležnim organima. Takođe, treba im pomoći da prijave nasilje administratorima društvenih mreža na kojima se nasilje dešavalo ili se dešava.

Da bismo konsolidovali dete, neophodno je omogućiti mu emocionalnu, socijalnu i psihološku podršku. Pod ovim se podrazumeva slušanje bez procenjivanja i optuživanja, otvorena komunikacija koja vodi do kreiranja odnosa poverenja, bez straha žrtve od restriktivnih mera i kažnjavanja. Žrtvi treba pomoći u osnaživanju njene ličnosti za preuzimanje lične odgovornosti. Jačanje socijalnih veština deteta koje trpi digitalno nasilje dovešće do pronalaženja rešavanja problema u socijalnim odnosima i veoma je važno tome pristupiti sistematično (Popadić, 2009). Paralelno sa pružanjem emocionalne, socijalne i psihološke podrške, žrtvi treba obezbediti i obrazovnu pomoć: tehničku podršku (preventivne mere, ali i reagovanje u slučajevima nasilja), davanje informacija (upućivanje na relevantne ustanove, resurse, druge SOS servise).

Svako dete koje je žrtva nasilja u digitalnom okruženju ima prava na:

- Razumnu zaštitu od optuženog u bilo koje vreme i na bilo kom mestu,
- Pravo na pravičnost i poštovanje dostojanstva i privatnosti žrtve,
- Razumno, tačno i blagovremeno obaveštavanje o bilo kojem javnom sudskom postupku koji se vodi protiv nasilnika i zlostavljača,
- Pravo na razumno saslušanje u bilo kom javnom postupku na sudu,
- Pravo da se ne izuzme iz javnog sudskog postupka, osim ako sud nakon dobijanja jasnih i ubeđljivih dokaza utvrdi da bi svedočenje žrtve bilo bitno promenjeno ako je žrtva saslušala drugo svedočenje u tom postupku.

Da bismo imali profesionalce koji su potpuno u temi, koji razumeju značaj koji internet i digitalne tehnologije imaju za svako dete i svaku mladu osobu danas, kao i načine na koje provode vreme na istom, neophodno je odabrati ljude koji su otvoreni za ovu temu, nemaju predrasude, nisu skloni omalovažavanju problema i spremni su da kontinuirano uče. Potom, neophodno je organizovati



edukacije, posete konferencijama koje se bave ovom temom, umrežavanje i povezivanje sa profesionalcima iz sveta sa ciljem razmene iskustava i dobrih praksi. Neki vid mentorstva i permanentne podrške profesionalcima koji će se baviti pružanjem podrške i pomoći deci koja su seksualno zlostavljana na internetu, može uticati na nivo samouzdanja svakog od njih, a posledično i na brže dozaženje do adekvatne podrške žrtvama.

Komunikacija je od ključnog značaja u naporima da čujemo i razumemo žrtvu, a potom i zaštitimo njena prava. Da bismo komunikaciju sa i između dece, roditelja, predstavnika institucija, profesionalaca i volontera koji rade sa ili za decu učinili što je moguće delotvornijom, moramo da koristimo pojmove i koncepte koje svi akteri shvataju i poštuju. Tokom poslednje decenije, svi koji rade na prevenciji i eliminaciji nasilja, eksploatacije i seksualnog zlostavljanja dece, susreli su se novim terminima poput vrebanja (grooming), sekstinga i prenosa uživo (live streaming) seksualnog zlostavljanja dece. Istovremeno, termini poput dečje prostitucije i seksualne zloupotrebe maloletnih lica u pornografske svrhe, sve su više izloženi kritikama (ponekada čak i od samih žrtava) i sve više se zamenjuju alternativnim terminima, koji se smatraju manje štetnim ili manje stigmatizuju dete. U praksi, sve više zabrinjava činjenica da promene postojećih termina (posebno pravno uspostavljenih) i pojava novih, mogu da dovedu do konfuzije ili manjka razumevanja, pa možda čak i da ometaju efikasnu prevenciju i sprečavanje seksualne eksploatacije dece.


Izgradnja odnosa poverenja sa zlostavljanim detetom

Rad sa decom imperativno zahteva poverenje, naročito uzimajući u obzir da je poverenje dece koja su oštećena krivičnim delom narušeno. Poštujući dostojanstvo i ličnost deteta, početak izgradnje poverenja kreće tako što se prvo deci objasni uloga svakog člana tima koji radi na podršci deteta žrtve, kao i davanjem odgovora na pitanje šta tačno svaki profesionalac radi i to sve rečnikom primerenim uzrastu deteta i njegovim sposobnostima.

Izgradnja odnosa poverenja je proces i zahteva vreme, stalno prisustvo na konstruktivan način, otvorenost za komunikaciju i posvećenost pažljivom slušanju žrtve, čak i onda kada je ona zatvorena za komunikaciju i odbija svaku razmenu informacija. Poverenje se bazira na poštovanju i razumevanju, kao i postojanju empatije i neophodna je velika investicija vremena, energije i posvećenosti svakog profesionalca iz tima koji pruža podršku detetu.

Treba imati na umu da sve žrtve žele priznanje da su žrtve, ali da ne žele sažaljenje. Svaki član tima podrške i pomoći zlostavljanom detetu, treba dati do znanja da mu je poznato ono što se dogo-





dilo (nikako ne treba reći da zna šta se tačno dogodilo, jer verovatno ne zna sve) i da je njegova uloga da mu se pomogne da to ispriča na najbolji i najistinitiji način.⁸ Početak razgovora sa detetom treba biti na „neutralne” teme, da se dete što više opusti. Razgovori o interesima, hobijima, drugarstvu su uvek dobre teme za “razbijanje leda”. Školska deca su često opterećena hoće li sve dobro reći, hoće li tačno reći, jer je situacija ispitivanja deteta o događaju njima najslbližnja ispitivanju u školi. Treba im reći da je važno da kažu istinu o onome što im se dogodilo i ako je istina da ne znaju i da se ne sećaju da je to u redu.

Neophodno je da svi članovi tima rade na razvijanju kapaciteta za slušanje žrtve, slušanje koje podrazumeva potpuni fokus na razumevanje svega onoga što je detetu žrtvi važno. Što je profesionalac obučeniji i iskusniji, to je odnos sa detetom iskreniji, a dete lako oseti iskrenost i bezrezervnu podršku koja potom vodi ka kreiranju poverenja.

Izgradnja poverenja u radu sa decom, odnosi se i na uspostavljanje pozitivnog stava prema pravosudnom postupku i uopšte uzevši prema odraslim osobama, jer one rukovode tim postupkom i donose važne odluke za dete. Poverenje je polazna osnova za rad psihologa sa svim kategorijama, naročito sa decom koja su izložena bilo kojoj vrsti zlostavljanja. Mnoge rasprave u literaturi o tretmanu koji uključuje osobe koje su bile ozbiljno i dugotrajno zlostavljane govore o eksplicitnoj potrebi uspostavljanja poverenja (Braun, 1986; Wilbur, 1984).

Psihološki svet zlostavljanog deteta je kompleksan u pogledu simptoma, posledica i načina suočavanja sa traumom zlostavljanja. Svaki od ovih segmenata (simptom, posledica, načini suočavanja) treba da se posmatra u svetlu vrste i težine traume, uzrasta deteta, njegovog specifičnog psihofizičkog statusa i podrške koju dete ima. Svi ovi elementi i njihov međusobni uticaj treba da budu ispitani od strane stručnjaka, prepoznati i opisani naročito u svetlu objašnjenja onih ponašanja deteta koja ometaju prijavljivanje i procesuiranje krivičnih dela na štetu deteta kao što su negiranje, poricanje i ćutanje.

⁸ Smernice za postupanje u slučaju nasilja nad decom u digitalnom okruženju u BiH, (2017). Sarajevo: Međunarodni forum solidarnosti – EMMAUS



Zaključak

Digitalna revolucija koja se u ovom trenutku dešava svuda u svetu podjednakim intenzitetom, brzo i neumitno menja svet. Rapidno brz rast i širenje informacionih i komunikacionih tehnologija predstavlja nezaustavljivu silu koja ulazi u gotovo svaku sferu savremenog života, od ekonomije, društva, obrazovanja, kulture do oblikovanja svakodnevnog života.⁹

Život i aktivnosti dece u savremenom dobu, u značajnom delu se odvijaju u digitalnom okruženju, najčešće u provođenju vremena na internetu. Učenje, istraživanje, međusobna komunikacija sa porodicom i drugarima, odvija se putem digitalnih uređaja koji predstavljaju fokus pažnje, želje i htenja svakog deteta današnjice.

Sve ovo dovodi do povećanog interesovanja dece za istraživanjem tog bezgraničnog prostora informacija i sadržaja, a na tom putu traganja, neretko se suoče i sa problemima. Najveći od njih je vrtlog digitalnog nasilja u koji nesmotreno, jako lako upadnu, a izlaz se teško pronalazi, najčešće slučajno i nakon mukotrpane borbe sa sobom, sopstvenim okruženjem i agresorom ili više njih.

Zadatak svih nas koji se bavimo decom je da budemo prvi bedem odbrane od digitalnog nasilja, kao i najsnažnija podrška žrtvama istog, onda kada se ono već dogodilo. Da bismo mogli adekvatno da odgovorimo izazovima ovog, stalno rastućeg problema/fenomena, neophodno je da stalno radimo na sebi, ali i da svi zajedno radimo na definisanju procesa i procedura koje imaju za cilj davanje brze i adekvatne podrške žrtvi, zaustavljanje procesa digitalnog nasilja, prijavljivanju istog nadležnim organima i agencijama, kao i pomoći u izradi odgovarajućeg pravnog i regulatornog okvira.

Postoji jako veliki broj pokušaja i inicijativa da se sistematično pristupi ovoj temi, ali usled njene specifičnosti, stalnim promenama i pojavama novih oblika digitalnog nasilja, novih izazova koje se naročito među decom brzo i lako šire, kao i deficita stručnjaka u ovoj oblasti, svi naponi su još uvek tek na samom početku. Informisanje i edukacija su ključne aktivnosti koje se globalno sprovode, ima sporadičnih pokušaja da se žrtvama olakša prijava nasilja, ali očigledan je nedostatak sistemskog pristupa, definisanih procedura, naročito u segmentu pružanja adekvatne podrške deci koja su postala žrtve digitalnog nasilja.

⁹ UNICEF izveštaj Stanje dece u svetu: Deca u digitalnom svetu, 2017. godina



Preporuke


Potrebno je raditi na izgradnji kapaciteta profesionalaca različitih profila za rad sa decom, žrtvama nasilja na internetu, da bi im se omogućila adekvatna podrška i pomoć u prevazilaženju traume, sprečavanja ponovne viktimizacije zaustavljanjem procesa nasilja i bržoj resocijalizaciji u društvo. Definisane specifičnih programa edukacije, koji treba da omoguće profesionalcima stalno usvajanje novih znanja, motivišu ih da istražuju i permanentno stiču nove veštine je ključni zadatak.

Potrebno je pažljivo planirati i sprovesti kampanje za podizanje svesti o rizicima i osiguranju bezbednosti na internetu. Kampanje treba da budu fokusirane na precizno definisane segmente populacije/ciljne grupe: decu mlađeg osnovno-školskog uzrasta, decu starijeg osnovno-školskog uzrasta, srednjoškolce, roditelje, prosvetne radnike, predstavnike policije i tužilaštva, socijalne radnike, predstavnike medija. Važno je pažljivo kreirati sredstva kojima će se osigurati da poruka dođe do krajnjih korisnika, a sredstva komunikacije moraju da budu inovativna, raznovrsna, da animiraju svaku pojedinačnu ciljnu grupu.

Potrebno je organizovati edukacije za roditelje i nastavnike koji provode najviše vremena sa decom i prvi su koji treba da primete promene u ponašanju deteta žrtve. Roditelji koji imaju dovoljno znanja o temi lakše će razumeti problem, manje osuđivati dete, inicirati dvosmernu komunikaciju sa većom šansom da ih čuju i razumeju, što je, na posletku, ključ kreiranja odnosa poverenja.

Potrebno je sadržaje vezane za prepoznavanje i postupanje u slučajevima digitalnog nasilja prema deci uključiti u redovni nastavni plan škola, kroz časove odeljenskih zajednica ili građanskog vaspitanja. Neophodno je uspostaviti dvosmeran kanal komunikacije između prosvetnih radnika i dece koji neće imati za cilj da odrasli uče decu kako da izbegnu nasilje, već da ih pitaju, čuju i razumeju, ne bi li ih razumeli, što je polazna osnova za pružanje adekvatne pomoći onda kada se problem pojavi. Neophodan je sistematski pristup na nacionalnom nivou, ali i besprekorno funkcionisanje svih nadležnih organa i institucija na lokalnu.

Neophodno je raditi na razvijanju socijalnih veština kod dece, pre svega na razvoju empatije, tolerancije i saradnje sa drugarima. Potrebno je obezbediti edukaciju učenika o stereotipima predrasudama i jednakosti. Sa aspekta diskriminacije, kao faktora koji utiče na nasilje među decom, potrebno je osvrnuti se na stereotipne stavove o pojedinim ranjivim grupama.



Potrebno je obezbediti programe praktične, konkretne pomoći porodici i roditeljima koji idu dalje od saveta. Potrebno je razviti potpun skup usluga podrške porodicama, poput SOS linija, podrške psihologa, upućivanja na relevantne izvore informacija, informisanje o postupanju sa detetom koje je žrtva digitalnog nasilja, informisanje o različitim vidovima institucionalnih podrški.

Potrebno je razviti i uspostaviti sistem ranog upozorenja koji se oslanja na jasno definisan skup indikatora, sličan sistemu upozorenja za trgovinu ljudima, i obučiti zaposlene iz različitih

sistema da ga koriste tokom procene rizika. Potrebno je pomoći različitim organizacijama i institucijama koje se bave temom prevencije digitalnog nasilja i podrške žrtvama, da rade zajedno, sinhronizovano i zatvore krug podrške detetu žrtvi i porodici.



PRILOG I

UPITNIK

1. Na koji način je moguće zaštititi identitet žrtve nasilja na internetu i ko se u vašoj zemlji bavi decom koja su žrtve ovog vida nasilja?

2. Koje su sve tehnike podrške detetu žrtvi nasilja koje koristite vi u vašoj organizaciji ili institucije sa kojima saradujete?

3. Na koji način pomažete žrtvi nasilja sa se integriše u društvo?

4. Kako izgledaju procedure od trenutka kada žrtva nasilja prijavi nasilje do trenutka reintegracije?





Literatura

Avramović, Z. (2008). *Informaciono-komunikacione tehnologije u obrazovanju*. Banja Luka: Fakultet poslovne informatike

Belsey, B. (2008). *Always on, always aware*. www.cyberbullying.org

Kuzmanović, D., Lajović, B., Grujić, S. i Medenica, G. (2016). *Digitalno nasilje - prevencija i reagovanje*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja VRS

Nikolić-Ristanović, V. (2011). *Žrtve kriminaliteta: međunarodni kontekst i situacija u Srbiji*. Beograd: Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju.

Nikčević-Milković, A. (2014). *Pregled istraživanja elektroničkog nasilja među djecom i mladima*. U zborniku: Knjiga sažetaka sa znanstveno-stručnog skup posvećen pitanjima nasilja – „e-nasilje – izazovi proučavanja i preveniranja nasilja u okviru novih medija“

Lapidot-Lefler, N. and Dolev-Cohen, M. (2015). Comparing cyberbullying and school bullying among school students: Prevalence, gender, and grade level differences. U zborniku: *Social Psychology of Education: An International Journal*.

Mršević, Z. (2014). *Pravna regulativa tretmana žrtava domaćeg nasilja u Republici Srpskoj*. Fond za otvoreno društvo

Patchin, J.W. & Hinduja, S. (2010). *Cyberbullying and self-esteem*. American School Health Association.

Peleg, O. (2009). *Social anxiety and social adaptation among adolescents at three age levels*. U zborniku: *Social Psychology of education*

Popadić, D. i Kuzmanović, D. (2013). Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji, dostupno na: <http://sbn.rs/clientpub/uploads/Digitalno%20nasilje-lzvestaj%202013.pdf>



Popadić, D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Institut za psihologiju

Schneider, H.J. (1975). *Victimologie. Wissenschaft vom Verbrechenopfer*. Tübingen: Mohr

Smiljanić, V. (2009). *Razvojna psihologija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju

Šapić, J. (2009). *Bezbednost dece na internetu*. Beograd: Centar za istraživanje javnih politika



Save the Children

Save the Children za severozapadni Balkan - Terenska kancelarija u Srbiji
Simina 18, Beograd, Srbija
<https://nwb.savethechildren.net>